

РОЗДІЛ 9 ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09: 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.2.34>

ЖАНР «РОБІНЗОНАДИ» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ

THE ROBINSONADE GENRE IN UKRAINIAN AND WORLD LITERATURE: QUESTIONS OF TYPOLOGY

Починок Л.І.,

orcid.org/0000-0002-4786-8398

кандидат філологічних наук, доцент,

*доцент кафедри історії української літератури та компаративістики
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

Піво-Дудко Н.В.,

orcid.org/0009-0008-5149-5644

магістр філології

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

У статті акцентовано увагу на питаннях компаративістики, зокрема досліджуються типологічні зв'язки та паралелі у творах українського та англійського письменства. У полі зору – жанр «робінзонади», започаткований пригодницьким романом Д. Дефо «Життя й дивовижні пригоди Робінзона Крузо». Роман англійського письменника-просвітника XVIII століття, крім авантюрного мотиву, має глибокий соціально-філософський підтекст, чим зацікавлював і приваблював численних інтерпретаторів з різних країн світу. Серед багатьох інших літературних інтерпретацій та адаптацій роману Д. Дефо «Життя й дивовижні пригоди Робінзона Крузо» вирізняється книга німецького письменника, видатного представника філантропії та німецького Просвітництва Й.-Г. Кампе «Новий Робінзон», робота над перекладом якої українською мовою і спонукала молодих авторів В. Злотополяця та І. Федіва взятися до створення власне української версії пригод Робінзона Крузо. Саме так у часи Української революції 1917–1921 років з'явилася історична повість В. Злотополяця та І. Федіва «Син України» (1919), яка була перевидана 2007 року під назвою «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові» як пригодницька повість. Виникає логічне питання – наскільки українська повість-«робінзонада» близька сюжетно до архитвору Д. Дефо «Робінзон Крузо». Детальне текстуальне дослідження творів відстежує подібність лише ключових моментів сюжетної лінії «робінзонади»: морська мандрівка, полон, втеча, корабельна аварія, дивовижний порятунок, безлюдний острів, виживання серед дикої природи, порятунок тубільця, острівна колонія, повернення на батьківщину, тоді як усе інше наповнення сюжету та основна траєкторія формування характеру центрального персонажа цілковито відмінні. Робінзон Крузо Д. Дефо – англієць, комерсант, негодіант, торговельник, що, перебуваючи в тривалій ізоляції від цивілізованого світу, проходить певну духовну еволюцію, згідно з просвітницькими переконаннями автора щодо ідеалу «природної людини». Натомість, Микола Наливайко – українець, козак-запорожець, патріот, оборонець рідної землі, що залишається непохитним у своїх переконаннях та ідеалах.

Ключові слова: інтерпретація, типологія, рецепція, жанр, роман, «робінзонада», історична повість, мотив, образ, світогляд, національний концепт.

The article examines issues of comparative studies, in particular, typological connections and parallels in the works of Ukrainian and English literature. In the field of vision is the genre of "robinsonade", which was started by D. Defoe's adventure novel "The Life and Amazing Adventures of Robinson Crusoe". The novel of the English writer-enlightener of the 18th century, in addition to the adventurous motive, has a deep socio-philosophical subtext, which interested and attracted numerous interpreters from different countries of the world. Among many other literary interpretations and screen adaptations of D. Defoe's novel "The Life and Amazing Adventures of Robinson Crusoe", the book by the German writer, significant representative of philanthropy and the German Enlightenment J.-H. Campe "Robinson the Younger", the work on the translation of which into Ukrainian prompted young authors V. Zlotopolets and I. Fediv to start creating a Ukrainian version of the adventures of Robinson Crusoe. That is how, during the Ukrainian revolution of 1917–1921, the historical novel by V. Zlotopolets and I. Fediv "Son of Ukraine" (1919) appeared, which was republished in 2007 under the title "Life and Amazing Adventures of the Cossack Mykola on a Deserted Island" as an adventure story. A logical question arises – how close is the Ukrainian novel-"robinsonade" to D. Defoe's masterpiece "Robinson Crusoe" in terms of plot. A detailed textual study of the works traces the similarity of only the key points of the "robinsonade" storyline: sea voyage, capture, escape, shipwreck, miraculous rescue, deserted island, survival in the wild, rescue of a native, island colony, return to the homeland, and in everything else the content of the plot and the main trajectory of the formation of the character of the central hero are completely different. Robinson Crusoe D. Defoe is an Englishman, merchant, slave trader who, being

in long isolation from the civilized world, undergoes a certain spiritual evolution, according to the author's Enlightenment beliefs about the ideal of the "natural man". On the other hand, Mykola Nalyvaiko is a Ukrainian, zaporozhian cossack, patriot, defender of his native land, who remains steadfast in his convictions and ideals.

Key words: interpretation, typology, reception, genre, novel, "robinsonade", historical novel, motif, image, outlook, national concept.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку літературознавчої науки в добу глобалізаційних процесів дедалі виразніше постає проблема компаративного вивчення українського та світового письменства, необхідність висвітлення творчих зв'язків українських письменників та класиків світового мистецтва слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щоправда, останнім часом інформаційний «вакуум» щодо цього питання почали заповнювати дослідження Г. Вервеса, Д. Наливайка, І. Лімборського, О. Куцевол, В. Мовчанюка, А. Градовського, І. Качуровського та ін. Проте ці публікації далеко не вичерпують проблеми, а лише розкривають все нові й нові її ракурси і площини, що вимагають додаткового, глибшого осмислення.

Одним з найцікавіших аспектів дослідження проблеми компаративних зв'язків української та світової літератури є простеження типологічних паралелей з англійською класикою. Розкриттю цього питання присвячені поодинокі студії компаративного характеру (І. Лімборський, О. Ніколенко, О. Стрілецький, І. Симоненко, С. Гречанюк, І. Хроменко, Г. Бондаренко та ін.), що значно відхиляють завісу невідомості й висвітлюють ряд цікавих типологічних збігів у творчості українських та англійських письменників.

Постановка завдання. Однак і праці згаданих дослідників, обмежені колом художніх творів, введених до програм шкільних курсів, все ж не створюють повної, вичерпної картини літературного явища, що є предметом нашої уваги, залишаючи широкий простір для студій. Тож зробимо спробу хоча б частково заповнити цю площину, простеживши типологічні паралелі у романі Д. Дефо «Робінзон Крузо» та пригодницькій повісті В. Злотополюця та І. Федіва «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові».

Виклад основного матеріалу. Роман Д. Дефо «Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо» був надрукований в Англії 1719 р. Цю книгу невдовзі переклали багатьма мовами світу, що викликало появу численних наслідувань. У літературознавстві увійшов термін «робінзонада» – так почали називати розповідь про пригоди на безлюдній землі, частіше – острові, де людина сам на сам з природою виявляла силу духу й розуму у боротьбі за виживання.

Робінзон прибирав різних імен, був данцем і голландцем, греком і євреєм, ірландцем і шотландцем. Найбільше переробок роману Дефо створили французи та німці. Німецькі письменники видали близько сорока робінзонад, і серед них – «Новий Робінзон» Й.-Г. Кампе, надрукований 1799 р. І хоча за своєю художністю, як зазначали сучасники, повість Й.-Г. Кампе поступалася перед англійським оригіналом, книга стала досить відомою. Саме її на початку ХХ ст. вирішили перекласти і видати українською мовою київські книгарі [4, с. 32].

Серед численних українських видавництв, що виникли на хвилі української революції, було і видавниче товариство «Вернигора» у Києві, що й запропонувало 23-річному Ігореві Федіву, січовому стрільцеві родом із Коломиї, якого вихор війни заніс до української столиці, перекласти книгу Й.-Г. Кампе «Новий Робінзон». І. Федів згадував, що йому рядки перекладу видалися блідими, нудними і сухими на тлі драматичних подій перших двох років української революції. І він вирішує написати власний твір, герої якого свідчили б про силу, розум, волю, наполегливість і винахідливість української нації, щоб вони були прикладом для юних [3, с. 220]. В І. Федіва з'являється співавтор – наддніпрянець Валентин Злотополюць, якому було тоді 28 років. Від часу своєї гімназійної юності він брав активну участь у пропаганді національно-визвольної думки. У 1916 р. став одним із засновників видавничого товариства «Вернигора». У грізний час взяв до рук зброю і увійшов до Студентського Куреня, який 29 січня 1918 р. майже весь поліг у нерівному бою на залізничній станції Крути поблизу Києва. Серед трагічно загиблих був і товариш дитинства В. Злотополюць, однодумець і помічник у просвітницькій діяльності, 26-річний студент з Волині Микола Лизогуб. Саме його пам'яті і присвячена праця В. Злотополюця. У своїй присвяті він писав: *«Друзе і брате! В образі Миколи Наливайка стоїш ти мені перед очима. Я не письменник. Я хотів лише втілити часточку Твого невмирущого Духу – ось походження ідеї цього твору»* [2, с. 221].

З часом життєві шляхи співавторів розходяться і долі їх складаються по-різному. Але не згубився у часі плід спільної праці В. Злотополюця та І. Федіва – історична повість «Син України», яка

при передруці дістала назву «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові». Це книга про мужнього і витривалого лицаря, відданого патріота знедоленої Батьківщини, запорізького козака-«робінзона» Миколу Наливайка видана знову у 2007 році [4, с. 34].

Як бачимо, твір Данієля Дефо справді мав широкий світовий резонанс. Але викликано це не лише дивовижними й романтичними подіями, описаними у ньому, а й новаторством образу головного героя. Автор звеличує силу й наполегливість людини у перетворенні довоколишньої дійсності. Тому, цілком закономірно, що молоді Валентин Злотополец та Ігор Федів, в душах яких теж бував той непокірний романтично-пригодницького дух, звернулись саме до цього образу. Але чи справді Робінзон Крузо і Микола Наливайко такі схожі між собою? Чи однакові мотиви штовхали їх на цей важкий і буремний шлях?

В очах читача Робінзон постає спочатку у ролі «блудного сина», авантюриста-работорговця, найвищим щастям якого було відкрите море, хвилі й вітрила: *«Ця моя пристрасть до моря так далеко мене завела, що я пішов проти волі – навіть більше: проти прямої заборони батька і знехтував благання матері та поради друзів; здавалося, було щось фатальне в цьому природному потягу, що штовхав мене до гіркого життя, яке мені судилося»* [1, с. 176]. Але згодом впродовж твору образ героя значно еволюціонує, він проходить через ряд випробувань, які переламують його волю і характер, породжуючи працьовитого господаря, мужнього і впевненого у власних силах.

Український же герой постає в дещо іншому світлі. Микола – спудей, який «учився в Києві у славній Могилянській академії» і повернення якого додому стало головною подією не лише для його села, а й для всієї околиці: *«Відтоді у сотника не зачинялися двері. Цей прийде привітати сина, той – за порадою, третій – розпитати, що там у Києві чувати»* [2, с. 7].

Хоча обидва герої довго не затримуються на порозі рідної домівки, проте йдуть вони теж по-різному. Робінзон втікає на кораблі, не одержавши батьківського благословення, про що ще не раз пошкодує: *«І ось, не спитавши ні батька, ні матері, навіть не повідомивши їх жодним словом (хай довідаються про це, як випадє), не випросивши ні батьківського, ні Божого благословення, не врахувавши ні обставин даної миті, ні наслідків, в недобрій – бачить Бог – час, І вересня 1651 року, я сів на корабель мого приятеля, що відправлявся в Лондон»* [1, с. 180]. Микола ж

не лише отримує батьківське благословення, а, власне, з його волі і вирушає на війну за самостійність України: *«Оцею шаблею благословляю тебе на святе діло, останній із роду Наливайків! Віднині ти не спудей, а лицар і месник України»* [2, с. 11]. Отже, бачимо, що Микола стає на цей шлях з метою визволення свого народу, тоді, як Робінзон робить це швидше з власної юнацької примхи.

Згодом «робінзони» потрапляють до полону, де стають рабами. Вони зносять це випробування, активізуючи для цього усі свої життєві сили та енергію і щоразу не полишаючи надії на втечу. І їм обом це вдається. Однак, Микола під час свого ув'язнення зближується з господарем Дау ель-Бакані, який пропонує йому одружитися з багатою красунею Цат ес-Салямі, однак козак не погоджується на пропозицію, що знову підтверджує його вірність слову, даному батькові, й любов до знедоленої Батьківщини.

Через певний час Робінзон і Микола опиняються на безлюдних островах, але й тут у них дещо відмінні ситуації. Зокрема, Д. Дефо одразу ж наділяє свого героя кораблем, що застряг на міліні, тож, завдяки оптимізму, силі волі й тяжкій праці, Робінзоніві вдається здійснити одинадцять поїздок на корабель і врятувати чимало речей, які й допомогли йому вижити. А от Микола був позбавлений абсолютно усіх надбань цивілізації. Єдине, що він мав, – це живий розум, добру, козацьку силу й незламний дух. Він не здався, а вирушив на пошуки їжі, потім з велетенської мушлі зробив лопату. Далі його господарство значно розширюється: з каменя він робить ножа, будує в печері землянку, мочить коноплі, плете кошики, приручає лам тощо. Як Крузо, так і Наливайко стають прекрасними господарями, опановують чимало ремесел: землеробство, тваринництво, гончарство, столярство, малярство, кравецтво, мисливство та ін. Вони, наче справжні стратеги, укріплюють своє житло, маскують його від можливих чужинців, що є свідченням здатності залишатися цивілізованою людиною навіть в екстремальних умовах довготривалої самотності і відтворювати здобутки цивілізації, практицизму та діловитості, життя в гармонії з природою і почуттям міри [3, с. 77]. Адже, одного разу Робінзон скаже: *«...мирські блага цінні для нас лише тією мірою, якою вони здатні задовольнити наші потреби, і що скільки б ми не накопичили багатств, ми отримуємо від них задоволення лише тією мірою, якою можемо використовувати їх, але не більше»* [1, с. 278–279]. Характерним є випадок, пов'язаний із знахідкою грошей, бо швидке збагачення

і було метою Робінзона, однак він роздумує: *«Непотрібний мотлох! Навіщо ти мені тепер? Ти й того не вартий, щоб нахилитися й підняти тебе з підлоги. Всю цю купу я готовий був віддати за будь-який із цих ножів. Мені нікуди тебе дівати; так залишайся ж, де лежиш, і йди на дно морське, як істота, чиє життя не варто рятувати!»* [1, с. 223]. У схожій ситуації опиняється і Микола, який знаходить 30 000 фунтів стерлінгів, про які він теж скаже: *«Лежи собі, людська mano! Не засліпити вам, блискучі скарби, козацьких очей»* [2, с. 150], що є свідченням морального прозріння героїв, які розуміють, що щастя й добробут далеко не в грошах, і що вони перетворюються на звичайний мотлох там, де немає ринково-торгівельних відносин, тобто це штучно створене людиною зло, яке не в змозі замінити доброго здоров'я та зручних інструментів.

Не менш важливим фактором, який вплинув на виживання Миколи та Робінзона, була їхня молодість і здоров'я, цінність яких вони зрозуміли під час хвороби, котрої не вдалося оминати жодному із них: Робінзон застудився під час зливи, а у Миколи розпочалась лихоманка після сутички з хижаками. Вони були на порозі смерті. У цей переломний момент усі їхні думки були спрямовані до Бога. Однак Микола завжди жив із Богом у серці та був глибоко віруючою людиною, тому, коли все його тіло пройняла пропасниця, він подумки прощався із білим світом: *«Прощайте, мої дорогі, вже більше мені вас не бачити! А ти, нене Вкраїно, прости невірний гріх козака, що не на полі слави гине, а на м'якому ложі. Прийми, Боже, мою грішну душу – й не суди її тяжко!»* [2, с. 103]. Тоді, як Робінзон швидше був агностиком: *«Моя душа не знала Бога: благі повчання мого батька зникли за вісім років безперервних поневірянь по морях у постійному спілкуванні з такими ж, як сам я, нечестивцями, до останньої міри байдужими до віри»* [1, с. 249]. Але коли він захворів, то уся його надія була саме на Бога, він марив і не міг згадати жодної молитви, однак його думки летіли саме до Всевишнього Творця, він почав лікуватись тютюном і в проміжках читати Біблію, хоч як йому було важко. Згодом на річницю своєї появи на острові він присвятив цей день суворому посту і виділив його для релігійного читання. Надалі він ще не раз звертатиметься до Господа, а коли на острові з'явиться П'ятниця, то навчатиме релігійним законам і його. Справжнім демократом у душі просвітництва Робінзон проявив себе, коли на його острові почали жити врятований іспанець і батько П'ятниці, які були різного віросповід-

дання: П'ятниця став протестантом, його батько був язичником, а іспанець – католиком. Робінзон оголосив повну свободу совісті для всіх.

Важливою віхою було ставлення Робінзона та Миколи до врятованих від смерті дикунів. Зокрема, Робінзон, хоч і любив П'ятницю, ставився до нього зверхньо, як до слуги. А Чінкадавін для Миколи був швидше побратимом, майже рідним братом. Відрізнялись і настанови Миколи та Робінзона як колоністів, коли вони писали свої інструкції. Робінзон закликав своїх гостей коритися йому в усьому, а Микола – обороняти Нову Україну, вчитися української державної мови, не чинити замаху на відділення острова Нова Україна від Української Республіки, судити навіть його самого, як державного зрадника, якби він порушив свою присягу, за рішенням Отамана острова. Зрештою, коли вони покинули острів і потрапили до цивілізованих країн, Робінзон усі свої сили витратив на відновлення свого багатства та пошуку старих знайомих і родичів, тоді як Микола вирушив на захист своєї Вітчизни і загинув у запеклій битві з московськими зайдами під Конотопом, як гідний син своєї України-неньки, не зрадивши своєї присяги й батькового благословення.

Висновки. Отже, по-різному, закінчуються ці дві таких, здавалося б, схожих історії, що не є дивним, оскільки Даніель Дефо – це, насамперед, представник просвітницької літератури, який звеличував, так звану, «природну людину», що живе у гармонії з собою і природою, якій притаманні космополітські погляди та глибокі духовні цінності. Ми бачимо, як Робінзон еволюціонує: позбувається згубного впливу цивілізації й стає тією утопічною людиною природи: *«Тепер нарешті я ясно почував, наскільки моє теперішнє життя, з усіма його стражданнями і знегодами, щасливіше за те ганебне, наповнене гріхом, огидне життя, яке я вів раніше»* [1, с. 265]. Тоді, як молоді українські патріоти В. Злотополец та І. Федів насамперед хотіли показати, яким має бути борець за рідну землю та народ, що навіть в абсолютно безнадійній ситуації прагне прислужитися своїй нації, який ні на хвилину не забуває про нещасних земляків, що гинуть під гнітом чужоземних загарбників та визискувачів, і у час найбільшої небезпеки у першу чергу думає про них, а не про власний порятунок. Саме тому український «робінзон» є, перш за все, воїном, побратимом і патріотом. Отож, В. Злотополец та І. Федів, запозичивши мотив «робінзонади», зуміли створити справді неповторну й колоритну пригодницьку вкраїнську Одісею, що за своїм

змістом та яскравістю не поступається ні самому оригіналу, ні подальшим його інтерпретаціям. Зауважимо принагідно, що запропоноване дослідження не лише не вичерпує проблему осмислення своєї української «робінзонади» В. Злотополя та І. Федіва, а радше порушує ще

ширший спектр питань, що потребують подальших глибоких студій, – зокрема й питання авторства і відповідності оригіналу історичної повісті «Син України» (1919 р.) та її передруку 2007 р. як пригодницької повісті «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дефо Д. Робінзон Крузо. *Стівенсон Р.Л. Острів Скарбів. Дефо Д. Робінзон Крузо*. Харків: ВД «Школа», 2003. С. 173–416.
2. Злотополець Вал., Федів І. Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові / за ред. М. Славинського. Київ: ТОВ «Ярославів Вал», 2007. 224 с.
3. Насмінчук Г.Й., Починок Л.І. Даніель Дефо. *Зарубіжна література: Антична література. Середні віки. Доба Відродження. Література XVII–XVIII ст.* Кам'янець-Подільський: Медобори, 2002. Ч. 1. С. 75–78.
4. Янчук О. Будь сином України!: Урок-зіставлення за романом «Робінзон Крузо» та повістю «Син України». *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 1998. № 2. С. 32–34.